

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVII

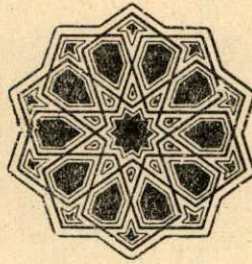

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVII

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Prof.Dr. H. ATAY , <i>Kur'ân-ı Kerim ve Kudsiyet</i>	1
Prof.Dr. M.S. AYDIN, <i>Sürec Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi</i>	31
Prof.Dr. İ.A. ÇUBUKÇU, <i>Biruni</i>	89
Prof.Dr. H. YURDAYDIN, <i>İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu</i>	97
Doç.Dr. H. ALTINTAŞ, <i>İslâm Düşüncesinde Tasavvuf</i>	111
Doç.Dr. M. AYDIN, <i>Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış</i>	123
Doç.Dr. S. HİZMETLİ, <i>Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi</i>	149
Doç.Dr. S. HİZMETLİ, <i>İslâm'ın Derûnî Tezâhürleri</i>	177
Doç.Dr. İ. KAYAOĞLU, <i>İslâm'da Adalet Mefhumu</i>	201
Doç.Dr. M. ŞİMŞEK, <i>Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar</i>	207
Doç.Dr. G. TÜMER, <i>Yehova Şahitleri Hareketi ve Bir Din Olup Olmadığı</i>	221
Doç.Dr. A. UĞUR, <i>Kemal Paşa Zâde'nin VIII. Defteri</i>	265
Doç.Dr. M.S. YAZICIOĞLU, <i>Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması Ebû Mansur Mâtürîdî ve Ebu'l-Mu'in Neseî</i>	281
Yrd.Doç.Dr. M. BAYRAKTAR, <i>İbn Sînâ'da Varlık, Varoluşun Sebebi ve Varlığın Delili Olarak Aşk</i>	299
Yrd.Doç.Dr. M. BAYRAKTAR, <i>Al-Jahız and the Rise of Biological Evolution</i>	307
Yrd.Doç.Dr. S. EROĞLU, <i>Kur'an Hükümlerinin Hukuk Açısından Değerlendirilmesinde metod</i>	317
Yrd.Doç.Dr. M. KOŞTAŞ, <i>Doğu Arap Dünyasında Hukukî Modernleşmenin Birkaç Yönü</i>	327

Yrd.Doç.Dr. M. KOŞTAŞ, <i>La Laiscation De L'Etat Turc</i>	339
Dr. M. ATALAR, <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaphğında Mevcut Bulunan Tarihi Çalışmalarının Listesi</i> ..	347
Dr. M. ATALAR, <i>A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Kitaphğı Yazmalar Bölümündeki Tarih Çalışmaları</i>	355
Dr. H. KIRBAŞOĞLU, <i>İbn Haldûn'un "Mukaddime"sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine (I)</i>	363
Dr. H. KIRBAŞOĞLU, <i>Mukaddime'ye Yazılan "Giriş" Bir İntihal mi? (II)</i>	399
Ar.Gör. Ali YILMAZ, <i>Yeni Tarama Sözlüğü</i>	415

İSLÂM DEVLETLERİNDE MÜSLÜMAN OLMAYANLARIN DURUMU

Prof. Dr. Hüseyin G. YURDAYDIN

Giriş

Bilindiği üzere, İslâm hukukuna göre müslüman olmayan insanlar iki kısma ayrılırlar. Bunların bir kısmı, müşriktirler, bir kısmı da ehl-i Kitaptırlar. Müşriklere bir kitap gönderilmemiştir. Onlar, Tanrıya ortak koşarlar. İslâm toplumlarında bunların yeri, söz konusu değildir. Ehl-i Kitap olanlar ise, Yahudiler, Hristiyanlar, Sabiiler ve Mecüsiler (Zerdüştiler)'dir. Sabiiler ve Mecüsilerin vahyedilmiş kitaplarının kayboldukları kabul edilmiştir.

H z . M u h a m m e d 'in Medine'ye hicreti ile birlikte, İslâm toplumu içinde müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu da ortaya çıkmıştır. Gerçekten H z . M u h a m m e d, Medine'ye hicret ettiği zaman, kendisini üç farkh topluluğun içinde buldu. Müslümanlar, Yahudiler ve Putperestler. Putperestlerin bir kısmı müslüman olmuş, olmayanlar da Medine'yi terketmişlerdi. Yahudilerle olan anlaşmazlıkların sonucu olarak onların bir kısmı da Medine'den ayrıldılar. Medine'de kalanlar ise, "ehl-i zimmet" olarak İslâm toplumu içinde yaşamaya devam ettiler. Böylece İslâm hukukunun müslüman olmayanlarla ilgili hükümleri ortaya çıkmaya başladı ve Hz. Muhammed'in müslüman olmayanlarla yapmış olduğu anlaşmalar, bu hükümlerin esasını teşkil etti. Örneğin H. 7 / M. 629 tarihinde Hayber Yahudileri ile bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre, "halk yerinde kalacak, malları elinden almayacak, ancak buna karşılık onlar da her yıl mahsullerinin yarısını verecekler" idi.¹ Daha sonra Fedek ve Vadi'u'l-Kura Yahudileri de aynı şartlarla anlaşmalar yaptılar. Bahreyn seferi sonunda yapılan anlaşmaya göre ise, müslüman olmayan halktan "cizyetü'l-arz" denilen bir vergi

¹ Bkz. A. Fattal, *Le Statut Legal des Non-Musulmanes en Pays d'Islam*, Beyrut 1958, p. 28; Y. Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman Olmayan Halkın Hukuki ve İctimai Durumu, 1300-1600*, Ankara 1972, s.3. (Basılmamış Doktora tezi); Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, Ankara 1979, s. 90 vd. (Basılmamış Doçentlik tezi).

almıştı. “*Toprak cizyesi*” anlamına gelen bu deyim, kuşkusuz, “*harac*”ı ifade etmekte idi. Öte yandan Mes‘udi’ye göre ise, alınan bu vergi, “*Cizyetü’r-Re’s*” yani bildiğimiz “*baş cizyesi*” idi. Burada önemle belirtilmesi gereken husus, Bahreyn bölgesinin müslüman olmayan halkının, ödedikleri bazı vergiler karşılığında, her türlü hak ve özgürlüklerini elde etmiş olmalarıdır. Cizye ödeme esasına dayanan anlaşmalar, Tebük seferi sırasında bazı Yahudi ve Hıristiyan kabileleri ile, Dumatu’l-Candal Hıristiyanları ile, Akabe körfezi yakınındaki Aila Hıristiyanları ile ve nihayet Azruh Yahudileri ile de yapılmıştır. Makna Yahudileri ile yapılmış anlaşmaya göre ise onlar, cizye ödemeyecekler, ancak ellerinde bulunan bütün köle, hayvan, silâh ve kumaşlarını verecekler, bunlardan başka her yıl, kumaş, hurma v.s. ürünlerinin dörtte birini ödeyeceklerdi.²

H z . M u h a m m e d müslüman olmayanlarla son ve en önemli anlaşmasını ise Necranlılarla yapmıştı. Necranlı gayr-i müslimlerle yapılan bu anlaşmanın başlıca maddeleri şunlardır:

- 1- Devlet, Necranlıların mal, mülk, ibadet ve kişisel özgürlüklerini emniyet altında bulunduracak.
- 2- Kimse, Necranlıların izni olmadan, piskopos, rahip ve öteki din adamlarını değiştiremeyecek.
- 3- Necranlılar, her yıl, her birinin değeri kırk dirhem olan, iki bin elbise verecekler.
- 4- Necran halkına hakaret edilmeyecek.
- 5- Necran halkı asker olmayacaklar ve hiç bir ordu, izin almadan topraklarına giremeyecekti.³

Bundan sonra kesinlikle bilinmeyen bir tarihte Necran Hıristiyanlarının reisi Seyyid ile Piskopos İşu, Hz.Muhammed ile görüşerek, ondan bir ahidname almışlardır. Bu ahidname’nin önceki anlaşmadan farklı olan maddeleri şunlardır:

- 1- Müslümanlar, Hıristiyanları bütün tehlikelere karşı koruyacaklardır.
- 2- Müslümanlar, Necranlıları, kendileri ile birlikte savaşmaya zorlamayacaklardır.
- 3- Müslümanlar, Necranlıların âdet ve kanunlarında hiç bir değişiklik yapmayacaklardır.

² A. Fattal, *a.g.e.*, 21; Y. Ercan, *a.g.e.*, 4; M. Fayda, *a.g.e.*, 149 dv.

³ Bu anlaşmanın öteki maddeleri için bkz. Y. Ercan, *a.g.e.*, 5; M. Fayda, *a.g.e.*, 154.

4- Müslümanlar, yıkılan bir kilisenin tamiri sırasında Necranlılara yardım edeceklerdir.

5- Papaz ya da rahip olmayan, fakir halktan dört dirhemden fazla vergi alınmayacak, tüccar ve zenginlerin vergisi 12 dirhem olacaktır.

6- Hıristiyan bir kadın, bir müslümanın evinde kalırsa, ibadetinde serbest bırakılacak, müslüman olması için zorlanmayacaktır.⁴

İşte İslâm hakimiyetini kabul etmiş olan müslüman olmayan halkların uymak zorunda oldukları kuralların temelinde bu esaslar bulunmaktadır. Daha sonraki devirlerde görülen bazı farklılıklar, aynı temellere dayanmakla birlikte, çeşitli imamların yapmış buldukları farklı yorumlardan ileri gelmektedir.

Kuşkusuz zimmet, “*Daru’l-harb*” ve “*Daru’l-İslam*” ile ilgili bir konudur. “*Daru’l-harb*”e yaklaşan müslüman ordusu, savaş başlamadan önce, düşmanı müslüman olmaya çağırır; bu davet kabul edilmezse, zimmet teklif edilir. Ashında zimmet, ahid, anlaşma, teminat ve himaye demektir. Bunu kabul edenlere “*zimmî*”, “*Ehlü’z-zimme*” ya da “*ehl-i zimmet*” adı verilir. Bu anlaşmanın yapılabilmesi için, müslüman olmayanların “*ehl-i Kitap*” olmaları, müslüman ülkelerinde oturmaları şarttır. Hanefilere göre arap olmayan putperestler, Malikilere göre ise Kureyş kabilesi dışında kalan putperest araplar da “*zimmî*” olabilirler. Zimmî, siyasal haklar dışında hemen bütün haklara sahiptir. Ancak bu haklar, duruma göre değişebilir. İslâm eğemenliğini kabul ve cizye vermek, değişmeyen kurallardandır. Zimmî, zimmîlik şartlarını yerine getirecek, devlet de, onu, her türlü saldırıya karşı koruyacaktır. Öte yandan, zimmîleri, müslümanlardan ayıran belirtiler olarak şu hususların da açıklanması gerekir:

1- Zimmî, müslümanınkinden ayrı olan bir elbise giyecektir.

2- Zimmîlerin oturdukları evler, müslümanlarınkinden yüksek olmayacaktır.

3- Çan çalınmayacak ve yüksek sesle ibadet edilmeyecektir.

4- Genel yerlerde şarap içilmeyecek, haç ve domuz gösterilmeyecektir.

5- Ölüler gizli olarak gömülecek ve arkalarından ağlanmayacaktır.

6- Ata binilmeyecektir.

4 A. Fattal, a. g. e., 27; Y. Ercan, a. g. e., 6.

7- Zimmîlerin saç kesimleri ve biçimleri müslümanlarınkine benzemeyecektir.

8- Zimmîler silâh taşımayacak ve kullanmayacaktır.

9- Zimmîler, ancak süslü olmayan kemerler takabileceklerdir.

10- Zimmîler, binek hayvanları için eyer kullanmayacaklardır.

Genel olarak zimmînin kişisel özgürlüğü bulunmakla birlikte, bu hususun bazan sınırlandırıldığı da görülmektedir. Örneğin Hz. Muhammed ve ilk dört halife dönemlerinde zimmîlerin Arabistan'da seyahat etmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca, zimmîler, Ramazan ayında, müslümanların önünde yiyip içemezler. Meclislerde baş köşeye oturamaz, birbirleriyle grup halinde ve yüksek sesle konuşamazlar. Bir müslümanla karşılaştıkları zaman, önce müslümanın selâm vermesi gerekir. Aksi halde, zimmî selâm veremez. Hizmetçiler, zimmîlere yol açıp, onları uğurlayamazlar. Hanefilere göre, zimmîler, camileri ziyaret edebilirler, hatta Kâbe'ye girebilirler. Malikî mezhebi, zimmîlerin camilere girmesini kesinlikle yasaklamıştır. Ancak camide mahkeme varsa ve zimmî de mahkemeye çağrılmışsa, o zaman girebilir. Şafiîlere göre ise, Kâbe ve Mekke'deki camiler dışında kalan camilere, izin almak sureti ile girebilirler.⁵

Öte yandan zimmîler, zimmîlik şartlarını yerine getirmezlerse, zimmîlik durumu ortadan kalkar. Ancak zimmîlik durumunu ortadan kaldıran şartlar konusunda imamlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Hanbelî ve Malikîlere göre zimmîliğin ortadan kalkmasını gerektiren şartları şöylece sıralamak mümkündür:

1- Zimmî, *Daru'l-harb'e* giderek müslümanlara karşı savaşırsa,

2- İslâm kanunlarını ve mahkemelerini kabul etmezse,

3- Cizye vermeyi reddedirse,

4- Bir müslümanı dininden döndürürse,

5- Müslümanların düşmanlarına yardım ederse,

6- Bir müslümanı, bilerek ve isteyerek öldürürse,

7- Allah'a, Kur'an'a, Hz. Muhammed'e ve İslâm dinine küfür ve hakaret ederse,

8- Bir müslüman kadınla evlenir, ya da zina yaparsa.

⁵ Bkz. A. Fattal, *a. g. e.*, 91; Y. Ercan, *a. g. e.*, 21 vd.

Hanefilere göre sadece birinci şartın gerçekleşmesi, zimmîliğin kalkması için yeter sebeptir. Şafîiler ise, zimmîliğin kalkması için ilk üç şartın gerçekleşmesi görüşündedirler.⁶

Ceza hukuku bakımından müslümanlarla zimmîler arasında hemen hemen hiç bir fark bulunmamaktadır. Bir müslümanı, ya da başka bir zimmîyi yaralayan ya da öldüren bir zimmîye "kisas" uygulanır. Sadece, suç işleyen zimmî, sonradan müslüman olur, zarar gören kimse de davasından vazgeçerse, kisas uygulanmaz. Öte yandan bir müslüman, bir zimmî'yi öldürse, Hanefilere göre bu müslümana "kisas" uygulanır. Öteki üç mezhebe göre bu durumda "kisas" gerekmez.⁷ Gene yalnız Hanefilere göre "diyet" hususunda da müslüman-zimmî farkı gözetilmez.

Aile ve nikâh konusunda bazı özel hükümler bulunmaktadır. Hanbelî, Şafîî ve Hanefilere göre, iki zimmî arasındaki nikâh, kendi hukuklarınınca doğru kıyılmışsa, bu, müslümanlarca da doğru kabul edilir. Müslümanlar için konulan evlenme yasakları, zimmîler için de geçerlidir. Ancak bu yasak, zimmî'nin dininde yoksa geçerli değildir. İki zimmî evlendikten sonra, erkek müslüman olursa, nikâh bozulmaz, ancak kadın müslüman olursa, nikâh, kendiliğinden bozulur. İkisinin de müslüman olması halinde nikâh devam eder. Ancak karı koca arasında İslâm'ın yasakladığı bir akrabalık varsa, bozulur.

Vasiyetname ve miras konusunda da müslüman-zimmî farkı yoktur. Bir zimmî, taşınamayan malları ile zimmîler lehine vakıf kurabilir. Bir müslüman zimmî lehine, bir zimmî de bir müslüman lehine vakıf kurabilir. Müslümanlarla zimmîler arasında ticaret konusunda da herhangi bir fark söz konusu değildir. Zimmîler, sadece kullanımı yasaklanan malların ticaretini yapamazlar. Yani kendi aralarında ticaretini yaptıkları şarap ve domuz gibi malları, müslümanlara satamazlar. Ayrıca, Kur'an ve İslâm dinine ait diğer dinî kitapların ticareti, hem zimmîler arasında, hem de zimmîler ile müslümanlar arasında yasaktır.

Uluslararası ticaret dolayısıyla Cahiliye çağında Medineliler, Kıptî ve İranlı tüccarlardan onda bir oranında gümrük vergisi almakta idiler. Ömer devrinden itibaren düzenlenen hükümlere göre ise, dışardan gelen tüccar, malının bir kısmını vergi olarak öderdi. Vergi oranı, tüccar, harbî ise, onda bir; zimmî ise yirmide bir; müslüman ise kırkda bir'dir. Getirilen malın değeri 200 dirhemden az ise, hiç bir vergi ödenmezdi.⁸

6 A. Fattal, *a. g. e.*, 81, 82; Y. Ercan, *a. g. e.*, 11.

7 A. Fattal, *a. g. e.*, 115; Y. Ercan, *a. g. e.*, 13.

8 A. Fattal, 155.

Müslümanlar, genellikle, fethettikleri yerlerdeki adalet örgütlerini değiştirmemişler, onları oldukları gibi bırakmışlardır. Yani alınan yerlerdeki kilise mahkemeleri de yaşamaya devam etmiştir. Bununla birlikte genel asayişini ilgilendirdiği için, cinayet suçlarına bakmaya sadece İslâm mahkemeleri yetkili kılınmışlardır.

İslâmiyetin ilk yıllarında müslümanlarla müslüman olmayanlar arasında vergi hukuku bakımından bir ayırım yapılmamıştı. Medine'de Yahudilerin İslâm kanunlarına uymak istememeleri ve nihayet daha sonraları müslüman olmayan millet ve toplumların İslâm egemenliği altına girmiş bulunmaları, bir ihtiyaç olarak böyle bir ayırım yapma gereğini ortaya çıkardı. Böylece, İslâm egemenliği altındaki müslüman olmayan toplumlar, birçok alanda ayrı hükümlere tabi olmalarına rağmen kendi inanç ve özelliklerini kaybetmeden emniyet içinde yaşama imkânı buldular. Özetlemek gerekirse denebilir ki, İslâm egemenliğinde yaşayan müslüman olmayan halkın ödemekle yükümlü olduğu iki temel vergi bulunmakta idi. Bunlardan cizye, zekât'a; harac ise, öşür'e karşı olarak ödenmekte idi. Bu bakımdan A. F a t t a l'ın, İslâm devletinin müslüman olmayanlara ağır malî yükler yüklediği yolundaki görüşünü⁹ kabule imkân bulunmamaktadır. Öteki hukuki ve sosyal haklarda ise, küçük bazı farklara rağmen, müslümanlarla müslüman olmayanlar arasında bir eşitsizlik söz konusu değildi.

Müslüman Türk Devletleri ve Müslüman Olmayanlar

Türkler, müslüman olduktan sonra, A b b a s î l e r zamanında geniş ölçüde Hıristiyan topluluklarla karşılaştılar. Abbâsî imparatorluğu içinde yalnız Türklerden teşekkül eden orduların ortaya çıkması, aynı zamanda, bu askerlerden bazılarının ismen halifeye bağlı, gerçekte ise bir takım bağımsız devletler kurmaları gibi bir sonucu da meydana getirmişti. Bu şekilde kurulan T u l u n o ğ u l l a r ı (868 - 905) ve İ h ş i d o ğ u l l a r ı (935 - 969) devletlerinden sonra İslâm dünyasının doğu ucunda, İran'da büyük bir müslüman Türk devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulmuş bulunuyordu. Bu devletin, daha önce kurulmuş olan müslüman Türk devletleri, K a r a h a n l ı l a r (960 - 1212) ve G a z n e l i l e r (963 - 1187)'den konumuz bakımından farkı, Büyük Selçukluların, çeşitli Türk boylarını devamlı bir şekilde batıya göndermeleri ve böylece müslüman Türklerin yeniden ve doğrudan doğruya Hıristiyan dünyası ile temasa geçmiş bulunmalarındadır. Bu suretle Ana-

⁹ Bkz. A. Fattal, a.g.e., 264.

dolu'nun fethi başlamış, 26 Ağustos 1071 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın Bizans imparatoru Romanos Diogenes'e karşı Malazgirt'de kazandığı zaferi takip eden on yıl içinde Anadolu Selçuklu devleti kurulmuş, bu sırada başlayan Haçlı seferlerinin yarattığı bunalım da atlatıldıktan sonra Anadolu'daki Selçuklu, yani müslüman Türk egemenliği kuvvet kazanmıştır.

Müslüman Türklerin Hıristiyanlarla başlangıçta pek dostca olmayan ilişkileri, Türklerin kesin olarak Anadolu'ya yerleşmeleri ile değişti. Öyleki, Türklerin Anadolu'ya Türkmenleri yerleştirmeleri, çoğu zaman, Ortodoks rahipleri ile anlaşmaları sonucu mümkün olmuştur.¹⁰ Türkler, Anadolu'da ilk kez, Süryanîlerle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bu sıralarda, "İsa'daki cevherler" meselesi yüzünden özellikle Ermeni ve Süryanîlere Bizans imparatorluğu tarafından devamlı baskı yapılmakta idi. Süryanîler, belki de bu yüzden Türk yönetimini Bizans'a tercih etmişlerdi. Gerçekten Süryanî Mihael'in "Türkler, şerir ve rafizî Rumların aksine, kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; onlar hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlar"¹¹ şeklindeki sözleri, bu hususa tam bir açıklık getirmektedir. Gerek Büyük Selçuklu, gerekse Anadolu Selçukluları zamanında müslüman olmayan halka iyi davranıldığı, bundan da özellikle Büyük Selçuklular zamanında geniş ölçüde Yahudilerin yararlandığı bilinmektedir. Öyleki bu sırada Yahudilerin mali ve siyasi bakımdan nüfuz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Anadolu Selçukluları zamanında da din farkı gözetilmeksizin bütün halka eşit davranıldığı görülmektedir. Bu dönemde müslüman ya da müslüman olmayan ticaret erbabının, Selçuklu Divan'ına şikâyet hakları bulunmakta idi ve bunlar, müslüman olsun, olmasın orada yargılanmakta idiler. Öte yandan bu dönemde hekimlik, sarraflık, ticaret ve bankerlik gibi işler, çoğunlukla müslüman olmayan halkın elinde idi. Daha da önemlisi, bu dönemde devlet hizmetinde memur olarak çalışan Hıristiyanlar da bulunmakta, bunlar içinde yüksek askerî mevkilere gelenler görülmekte idi.¹² Bu dönemin tanınmış müslüman olmayan hekimleri olarak II. Kılıç Arslan zamanı (1155 - 1192)nda Urfalı Hasnon, Alâeddin Keykubat zamanı (1220 - 1237)nda cerrah Vasil, Süryanî Ebusalim ile Harputlu

10 Bu konuda bkz. P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, O.Ş. Gökyay çevirisi, s.17; O.Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 126; F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1959, s. 179.

11 Bkz. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, 145.

12 Bkz. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, 153, 154; M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimal Tarihi*, Ankara 1959, I, 9.

Şam'un'un adları anılabılır.¹³ Müslümanlarla Hristiyanların bu şekilde birlikte yaşamalarının sonucu olarak daha XII. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Rumların Türkçe konuştukları, Rumca bilmedikleri için eserlerini Türkçe fakat Yunan harfleri ile yazdıkları, hatta bazı yerlerde âyinlerini de Türkçe yaptıkları görülmektedir.¹⁴

Abbasîler ve Büyük Selçuklular zamanında zimmilerin ayrı bir kıyafet giymesi hususuna fazla önem verildiği halde, Anadolu Selçukluları zamanında müslüman olmayanlar bu konuda serbest bırakılmışlardır. Öyle ki bu tutum, kiliselerde çan çalma ve yeni ibadethaneler inşa etme gibi konularda da uygulanmıştır. Bu bakımdan Anadolu Selçukluları zamanında müslüman olmayan halkın kişisel hukuku tam olarak tanınmakta idi diyebiliriz. Özellikle Rumlar, İstanbul Patriği ile ilişkilerini devam ettirmek suretiyle, müslüman Türk yönetiminden önceki kilise örgütlerini aynen devam ettirmişlerdir. Fazla olarak kilise ve manastırları ziyaret eden Selçuklu Sultanlarının buralara ihsanlarda bulunduğu görülmektedir. Anadolu Selçukluları vicdan özgürlüğüne önem vermişler, bu dönemde müslüman olmayan halk, gerçekten Bizans yönetiminde olduğundan daha geniş bir özgürlük havası içinde yaşamışlardır. Anadolu Selçukluları, kendi özgürlük anlayışlarına uygun olarak, zorla islâmlaştırma siyaseti gütmemişlerdir. Ancak yüz yıllar boyu Bizans'ın uyguladığı baskı ve kovuşturmaları bilen Ermeni, Süryani, Yakubî ve Nesturî'lerden, iki yönetim arasındaki farkı görerek, ayrıca müslüman Türk toplumunun duygularını yansıtan Mevlâna ve Yunus Emre gibi mutasavvıfların insancıl görüşlerinin etkisiyle müslüman olanlar bulunduğu da görülmektedir.

Bilindiği üzere Bizans zamanında topraklar feodallerin elinde bulunmakta idi. Yani topraklar ne devletin, ne de halkındı. Köylü serf yani köle durumundaydı. Selçuklular toprak hukuku alanında büyük bir devrim yaparak, toprağı devletleştirdiler, yani "miri" yaptılar. İşletme hakkını da köylülere verdiler.¹⁵ Ancak miktarı, kesin olarak bilinmemekle birlikte mülk toprakların bulunduğunu da kabul etmek gerekir. Bu mülk topraklardan müslümanlara ait bulunanlardan "öşür", müslüman olmayan yani zimmiler'e ait olanlardan da "harac" alınmak-

13 O. Turan, *Selçuklu Devrine Ait Resmî Vesikalar*, 53; Aynı yazar, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, 153, 164.

14 Bkz. A. Galanti, *Ankara Tarihi*, İstanbul 1950, s. 115; P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, 113, F. Köprülü, *a.g.e.*, 58; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, 185.

15 M. Akdağ, *a.g.e.*, I, 14.

ta idi. Tabii zimmiler ayrıca "cizye" de ödemekte idiler. Osmanlılardaki mahalle kethüdâhğının kökü, Selçuklu İğdiş teşkilâtına dayanmaktadır. Burada önemle belirtmemiz gereken husus, halkın, devletle olan ilişkilerini sağlayan bu göreve, zimmilerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde, bir zimmînin de seçilebilmiş olmasıdır. XIII. yüzyılda İlhanlı istilâsı sırasında Kayseri'de "H a ç u k o ğ l u" adlı bir Ermeninin, İğdiş-başı olduğu bilinmektedir.¹⁶

Bilindiği üzere Selçuklu devleti yıkılınca siyasal egemenlik parçalanmış ve Anadolu'da sayıları 17'ye varan "Beylikler Dönemi" başlamıştır. Ancak siyasal parçalanmaya rağmen ticaret ve ekonomik hayat, kültürel faaliyetler bütün canlılığı ile devam etmiştir. Bu dönemde Anadolu yüzyıl kadar müreffeh bir hayat yaşamıştır. Bu dönemde de gerek Anadolu içindeki ticaret, gerekse uluslararası ticaret, çoğunlukla müslüman olmayanların elinde idi. Anadolu Beylikleri geçit ve limanlardan belli oranlarda gümrük vergisi almakta idiler. Örneğin Akkoyunlular, gümrük vergisi olarak zimmîlerden % 10, müslümanlardan % 5 almakta idiler.¹⁷ Tabii şer'î vergiler olarak "harac" ve "cizye" de düzenli bir şekilde toplanmakta idi. Ayrıca bu dönemde müslüman olmayan halkın yeni kiliseler yapmasına izin verildiği dahi görülmektedir.¹⁸ Bu arada müslüman olmayanlar, giyim hususunda da tamamen serbest bırakılmışlardı. Sadece örneğin İbn Battuta'nın işaret ettiği üzere, Antalya'da hristiyan tüccarlar, etrafı surla çevrili ayrı bir mahallede oturmakta idiler. Geceleri ve Cuma namazı kıldıkları zaman bu surun kapıları kapanmakta idi.¹⁹ Böylece denebilir ki, Beylikler döneminde müslüman olmayanlar, birçok haklara sahip vatandaşlar olarak yaşamışlar, hatta XIV. yüzyıldaki bazı taht kavgalarına dahi karışmışlardır.²⁰

Osmanlı İmparatorluğu ve Müslüman Olmayanlar

Osmanlı yönetimi din ve mezhep farkını dikkate almaksızın, müslüman olmayan halka tam bir eşitlik sağlamıştır. Onların seyahat ve ikamet ile ilgili hakları sınırlandırılmadığı gibi, giyim, kuşam, mesken yapma gibi haklarına da müdahalede bulunulmamıştır.²¹ Sadece Y.

16 M. Akdağ, a. g. e., I, 12 vd.

17 Bkz. W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev.: T. Bıyıkoglu, Ankara 1948, s. 90; Y. Ercan, a. g. e., 60.

18 Y. Ercan, a. g. e., 62.

19 Bkz. İbn Battuta, *Seyahatname*, Çev.: M. Şerif, İstanbul 1333-1335, I, 311.

20 Bkz. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* 86; Y. Ercan, a. g. e., 67

21 Bkz. A. Refik (Altınay), *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, 74.

Ercan'ın zikrettiği Yavuz Selim'in 16 Mayıs 1517 tarihli bir fermanına göre, müslüman olmayanların, müslümanların kutsal yerlerine, buna karşılık müslümanların da kilise, manastır, havra ve özellikle de Kudüs'teki kutsal yerlere girmeleri yasak edilmiş, bu husus, Kanunî Sultan Süleyman'ın 27 Şubat 1521 tarihli fermanı ile de tasdik edilmiştir.²² Böylece görülüyorki müslümanlarla, müslüman olmayanlar arasında tam bir eşitlik söz konusudur. Bu eşitlik, XV. yüzyıl ortalarında Türkiye'ye yerleşmiş olan Yahudi İshak Zarfati tarafından da belirtilmekte, bu nedenle de o, Macaristan ve Almanyada'ki Yahudileri Türkiye'ye gelmeğe davet etmektedir.²³ Ancak daha sonraları kıyafetle ilgili bazı kayıtlar konulduğu görülmektedir. Örneğin Y. Ercan'ın naklettiği 26 Şubat 1556 tarihli bir *Mühimme Defteri*²⁴ kaydına göre üç müslüman bir gece "kâfir suretine girüb şapka ve kâfir libasıyle" hırsızlık yaparlarken yakalanmış ve idam edilmişlerdir. Bu ağır cezadan müslüman olmayanların ayrı bir kıyafet giymek zorunda olduklarını, müslümanların da zimmi kıyafetine girmelerinin ağır bir suç sayıldığını anlamaktayız. Nitekim 4 Eylül 1577 tarihli bir fermanla kanuna aykırı elbise giyenlerin doğrudan idam cezası ile cezalandırılacağı emredilmektedir.²⁵ Tabii olarak bu ferman, aynı zamanda müslümanları da kapsamına almaktadır. Bu bakımdan bir müslüman, müslüman olmayan eşitsizliği söz konusu değildir. Herkesin kendine ait kıyafetleri içinde bulunmaları istenilmektedir. Böylece de devlet eli ile müslüman olmayanların gelenekleri korunmuş bulunmaktadır. Çünkü bu tür tedbirlerin alınmasında, müslüman olmayanların, müslümanlar gibi giyinmelerinin, hatta şapka yerine sarık sarmalarının etkileri olmuştur.

İslâm hukukuna göre müslüman olmayanların müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptırmamaları gerekirken, Osmanlı döneminde bu konuda, bu yönde bir uygulama olmamıştır. Sadece müslüman olmayanların cami, mescid ve türbelerin çevresinde oturmaları yasaklanmıştır. 22 Eylül 1560 tarihli Şam Kadısına yazılmış olan bir hükümde de Hz. Ömer Camii'nin yakınında bulunan Yahudi ve Hıristiyanlara ait evlerin, gerçek değerleri üzerinden müslümanlara sattırılması istenmiş, bu işin "şer'-i şerif" gereği olduğu özellikle belirtilmiştir.²⁶

22. Bkz. Y. Ercan, a. g. e., 188 vd.

23. Bkz. M. W. Montgomery, Jewish Encyclopedia, Turkey maddesi.

24. *Mühimme Defteri*, Divan-ı Hümayundan çıkmış olan emirlerin kaydedildiği defterdir. Bu konuda bkz. M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul 1979, s. 104.

25. A. Refik (Altunay), a. g. e., 74; Y. Ercan, a. g. e., 198.

26. Y. Ercan, a. g. e., 204

Aslında bu evlerin bir kısmı, zaten müslümanlara ait iken Yahudi ve Hristiyanlar tarafından satın alınmış bulunuyorlardı.

Ceza hukuku bakımından müslüman, müslüman olmayan farkı gözetilmemiştir. Bu hususlar, hem F â t i h , hem de K a n u n î kanunnamelerinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Bazı konularda müslüman olmayanlar lehine olan hususlar da söz konusudur. Örneğin zina ile ilgili suçlarda müslüman olmayanlardan, müslümanlardan alınan cezanın (cerimenin) yarısı alınmaktadır. Yaralama ve öldürme suçlarında da, kısas uygulanmadığı zaman, zimmî'den, müslümanın vereceğinin yarısı alınmıştır. Yoldan geçerken zorla ekmek ve yoğurt alan zimmî de, aynı suçu işleyen müslümanın cezasının yarısını vermektedir. Bu uygulamaların sebebi olarak Fatih Kanunnamesi'nde cizye ve harac verenlerin azalmaması gösterilmiştir. Y. E r c a n'ın da belirttiği üzere, bunda, zimmînin küfrü yani zaten günahkâr olması sebebiyle korunmaya daha fazla muhtaç bulunmasının da etkisi olmuş olsa gerektir.²⁷ Devletin bu konudaki tarafsız tutumu, 26 Ocak 1582 tarihli bir fermanla anlaşılmaktadır. Bu fermana göre, müslümanlar, İstanbul'un Kasım Paşa semtinde bir Yahudi mezarlığının taşlarını söküp kullanmışlar, ancak bunu yapan müslümanlar cezalandırılmıştır.²⁸ Böylece açıkça görülmektedir ki, devlet, müslüman ve müslüman olmayan vatandaşlarına karşı eşit davranmış, müslüman-zimmî farkı gözetmeyerek suç işleyen herkesi cezalandırmıştır. Burada işareti gerekli bir husus da, zimmîlerin, kendi dinleri ile ilgili konularda bağlı oldukları kilise, patrikhane, ya da havra yetkilileri tarafından cezalandırılmakta bulunmalarıdır. Özellikle piskopos, papaz ve öteki din adamları, kendi âyinlerine aykırı bir suç işleyecek olurlarsa, bunlar, kendi ilgili kilise ya da havra örgütleri tarafından, gene kendi "âyinleri üzre" cezalandırılırlardı. Ancak İslam dini ile ilgili bir mesele ortaya çıktığı zaman, böyle bir davaya mutlak surette Divan-ı Hümayun'da, Sadrazam ve Kazaskerler hazır bulunduğu halde bakılırdı.

Osmanlı döneminde müslüman olmayan halk, geri hizmetlerde kullanılmak şartıyla askerlik yaptığı gibi, askerlikten de daha fazla devletin resmî görevlerinde bulunmuşlardır. Zimmîler, hekimlik, mimarlık, ve özellikle de diplomatlık ve tercümanlık gibi görevlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Y a v u z S e l i m'in, Mısır'ın fethinden sonra bir Yahudiyi, Darphane emini tayin ettiği bilinmektedir.²⁹ Öte yandan Os-

27 Y. Ercan, a. g. e., 210

28 Bkz. Y. Ercan, a. g. e., 214, 215.

29 A. Refik (Altınay), a. g. e., 174.

manlılar, casusluk işlerinde hemen tamamiyle zimmileri kullanmışlardır.

Osmanlılar, zimmilerin aile hukuku ile ilgili haklarına hemen hemen hiç karışmamışlar, evlenme, boşanma ve miras gibi konuları tamamiyle kendi dini örgütlerinin yetkilerine bırakmışlardır.

Osmanlı imparatorluğunda, İslâmî anlayışa uygun olarak müslüman ve müslüman olmayan halkın, mülkiyet ve tasarruf hakları sınırlıdır. Bilindiği üzere İslâm hukuku hükümlerine göre devletin toprakları bazı bölümlere ayrılmıştır. “*Arz-ı memleket*” ya da “*arz-ı mîrî*” denilen topraklarda ister müslim, ister gayr-i müslim olsun, tam mülkiyet hakkı yoktur. Her ikisine de bu topraklar, hayatı boyunca tasarruf etmek üzere, bir çeşit kiraya verilmiş gibidir. Ancak “*arazi-i haraciye*” içine giren topraklar, gayr-ı müslimlerin mülkü olup, onları diledikleri gibi kullanabilirler. Öte yandan ticaret hayatı, zaten Selçuklu döneminden beri, gayr-ı müslimlerin özellikle de Yahudilerin tekelinde gibidir.³⁰ Hatta Kıbrıs’ın fethinden sonra, orada ticari hayatın canlanması için devletin, 500 Yahudi ailesini, Kıbrıs’a yerleştirdiği bilinmektedir.³¹ Ticaret dışında hekimlik, sarraflık ve kuyumculuk gibi işler de müslüman olmayanlar tarafından yapılmakta idi. Yahudiler hekimlikte de başı çekmekte idiler.³² Bu arada belirtmek yerinde olur ki, Osmanlı imparatorluğunda gelişmiş bulunan el sanatları, küçük çaptaki endüstri faaliyetleri de gayr-ı müslimlerin elinde idi. Böylece denebilir ki, Osmanlı imparatorluğunda ekonomik hayat, müslüman olmayanların elinde bulunmakta idi. Müslüman Türk halkı ise, yöneticilik, askerlik ve çiftçilik yapmakta idiler. Siyasî bakımdan imparatorluğa hakim olan müslüman Türkler, ekonomik bakımdan müslüman olmayan azınlıkların egemenliği altında idiler.

Öte yandan Osmanlı devleti, kilise ve havraların iç örgütlerine hiç bir zaman karışmamıştır. Bu bakımdan ibadet yerlerinin tam bir dokunulmazlığı bulunmakta idi. Sadece yeniden ibadethane yapılmamasına, tamiratın eski yapısına uygun bir şekilde yapılmasına dikkat edilirdi.³³ Devlet, ibadet özgürlüğü konusunda da son derece hoşgörülü idi. Bu konuda pek çok örnekler vermek mümkündür. Sadece bir örnek

30 Bkz. A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1928, s. 20.

31 Bkz. M. W. Montgomery, JE, pp. 279, 281, *Turkey* maddesi.

32 Bkz. R. M. Meriç, *Osmanlı Tababeti Tarihine Ait Vesikalar*, Tarih Vesikaları Dergisi, Yeni Seri, I, 27-113.

33 Bkz. K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai Klosters in Türkischer Sprache*, Freiburg 1970, s. 74.

vermekle yetineceğiz. Fatih Mehmed'in Balkanlardaki fetihlerine hızla devam ettiği bir sırada Sırp, Macar kiralma başvurarak bir ittifak teklif etmişler, ancak Macarların, kendilerine nasıl bir dinî özgürlük sağlayacaklarını sormuşlar, Macarlardan Sırbistan'ın her tarafına Katolik kiliseleri yapılacağı yanıtını almışlardı. Bunun üzerine Macarlara karşı Türklerle bir anlaşma yapmak üzere giden heyetin, aynı sorusuna Fatih'in cevabı ise, her cami'nin yanına bir Ortodoks kilisesi yapılacağı, herkesin inandığı dinde serbestce ibadet edebileceği şeklinde idi.³⁴ 1577 yılında yapılmış olan bir sayım da, bu konudaki Osmanlı hoşgörüsünün açık ve kesin bir örneği durumundadır. Bu sayıma göre, 1577 yılında, İstanbul'da 485 cami, buna karşılık 743 kilise bulunmakta idi.³⁵ Böylece görülüyor ki, Osmanlı yönetiminde müslüman olmayan topluluklara tam bir dinî muhtariyet, aynı zamanda bir dereceye kadar idarî bir muhtariyet verilmiş bulunuyordu. Patrikler ve Hahambaşılar, cemaatlerinin, dinî oldukları kadar, aynı zamanda sivil başkanları durumunda idiler. Bunlar, dinî görevleri yanında, temsil ettikleri dinî cemaati yönetmekle de yükümlü idiler.³⁶ Bütün bunlara karşılık zimmîlerin ödedikleri vergileri ise bilindiği üzere "cizye" ve "harac"tan ibarettir. Kişi başına alınan cizyeyi, ehl-i zimmet olan, belli bir yaştaki (14-75), hasta, sakat ve işsiz olmayan zimmîler öderdi. Cizye, zekât ve askerlikten muaf olmanın karşılığı idi. Askerlikten muaf olan zimmî, tam bir emniyet içinde ticaret ve sanatı ile uğraşabilmiş, imparatorluğun ekonomik hayatına hakim olmuştur. Diğer taraftan, geçitlerde, kale, ada ve sınır boylarında bulunan gayr-i müslimler ise buralarda gördükleri hizmetler nedeniyle ya cizye ve diğer vergilerden muaf tutulurlar, ya da pek az vergi öderlerdi. Bilindiği üzere haraç ise, müslümanların ödediği "çift resmî", ya da "resm-i dönüm" de denilen toprak vergisinin karşılığı idi. İşte Osmanlı yönetiminin zimmîlere sağladığı bu müsamahalı durum, uzun Osmanlı egemenliği sırasında onların, din, dil, kültür ve milliyetlerini kaybetmeden yaşamalarını sağlamış, bu durum imparatorluk içinde bir birlik sağlanmasına engel olmuş, çöküntü döneminde ise bu gayr-i müslim toplulukların imparatorluktan ayrılmalarını kolaylaştırmıştır. Bu sonuca rağmen, insanî açıdan konu, Osmanlı idaresinin lehinedir. Gerçekten Osmanlı yönetimi, müslim, gayr-i müslim hiçbir vatandaşına ayrıcalık

34 Bkz. Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922, I, 217.

35 Bkz. S. Selşik, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etniki Eterya*, İstanbul 1968, s. 22.

36 Bkz. Y. Ercan, a. g. e., 273.

tanınmamıştır.³⁷ Bu yüzdendir ki bütün memleketlerden kovulan Yahudiler, ancak Türkiye’de kendileri için emin bir sığınak bulabilmişler, Ermeniler, “millet-i sadıka” deyimine hak kazanmışlardır. Osmanlı yönetiminden önce, özellikle din ve mezhep mücadeleleri sıralarında, birçok ülkelerde birçok insanlar, birçok din ve mezhep mensupları, çeşitli sıkıntı ve işkencelere maruz kalmışlar, hakaretlere uğramış, öldürülmüşlerdir. Bu türlü hareketler, davranışlar ve politikalar, müslüman ve müslüman-Türk yönetimlerinin yabancısı olduğu davranışlardır. Bu türlü gayr-i insanî davranışları Türk yönetimleri hiçbir zaman tanımamışlardır. Bu yüzdendir ki İstanbul’un fethi sıralarında Rum patriği, “İstanbul’da Kardinal külâhı görmektense, Osmanlı sarığı görmeyi tercih ederim” diyebilmiş, İstanbul’un fethini, Osmanlı ordularının gücü kadar, Osmanlı yönetiminin görülen ve tecrübe edilen bu insanî özelliği sağlamıştır.

37 Osmanlı yönetiminin bu konudaki tarafsızlığı ile ilgili İspanya’da Madrid Milli Kütüphanesi’nde bulunan 12097 ve 12108 numaralı Türkçe yazma eserlerde, henüz üzerinde hiç çalışılmamış bazı arzuhal suretleri bulunmaktadır. Bu konuda bkz. H. Y u r d a y d ı n, *Madrid Milli Kütüphanesi’nde Bulunan Türkçe Yazmalar (Los Manuscritos Turcos en La Biblioteca Nacional de Madrid)*, Madrid 1981, p. 2, 7, 8.